

Doktori (PhD) értekezés tézisei

MÉSZÁROS TAMÁS

A RHAMNUSI ANTIPHÓN

témavezető: FARKAS ZOLTÁN

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar

Nyelvtudományi Doktoriskola

Klasszika-filológia Műhely

Piliscsaba

2011

I. KUTATÁSTÖRTÉNET, A PROBLÉMA FELVETÉSE

Az időrendben első kanonizált attikai szónok, a rhamnusi Antiphón személyével és működésével kapcsolatban egyetlen kérdésben sincs tudományos egyetértés. Ha az Antiphón név alatt fennmaradt összes prózai szöveg gyűjteményét, vagyis az úgynevezett *corpus Antiphonteum* fogalmát a lehető legtágabban értelmezzük, a következő műveket kell számításba vennünk:

(a): a kéziratos hagyományban fennmaradt szónoki beszédek, melyek mindegyike gyilkossági ügyet tárgyal: közülük három feltehetően valós bírósági eljáráshoz köthető (*A méregkeverő mostoha* [or. 1: Κατὰ τῆς μητροῦσς], *Héródész meggyilkolása* [or. 5: Περὶ τοῦ Ἡρώδου φόνου], *A kórista* [or. 6: Περὶ τοῦ χορευτοῦ]), három pedig fiktív beszédpárokat tartalmaz (*Első tetralógia* [or. 2: Τετραλογία Α], *Második tetralógia* [or. 3: Τετραλογία Β], *Harmadik tetralógia* [or. 4: Τετραλογία Γ]), tételenként két-két védő-, illetve vádbeszéd formájában (α, β, γ, δ);

(b): töredékek egyéb tárgyalótermi beszédekből, melyek többnyire más szerzők közvetítésével, egy esetben pedig papiruszon hagyományozódtak;

(c): nem tárgyalótermi beszédből származó töredékek, melyek részben papiruszon, részben más szerzők közvetítésével maradtak fenn. A nagyszámú (c) töredéket hagyományosan három elveszett, szofisztikus vagy filozófiai tárgyú értekezés (*Az igazságról két könyvben* [Περὶ ἀληθείας Α, Β], *Az egyetértésről* [Περὶ ὁμονοίας], *Államférfi* [Πολιτικός]) részeként azonosítják.

Mivel az Antiphónra vonatkozó életrajzi hagyomány és az antik testimoniumok egyik ága a „szofista” megkülönböztető értelmezőt használja a tulajdonnév mellett, az ún. szeparatista kutatási irányzat a rhamnusi Antiphón mellett feltételezi egy másik, szintén a Kr. e. 5. században, Athénban működő „szofista” Antiphón létezését. A szeparatisták szerint a (c) csoportba tartozó művek politikai szemlélete, ideológiai beállítottsága alapvetően különbözik az (a) és (b) csoport műveiből kiolvasható értékrendtől, továbbá az (a) és (b) csoport illetve a (c) csoport művei között időnként nyelvi-nyelvjárásbeli, valamint stilisztikai jellegű különbségek mutathatók ki. Az unitáriusok ezzel szemben a hagyományozott művek mindegyikét a négyszázak politikai tevékenységét irányító rhamnusi Antiphónhoz kapcsolják.

A rhamnusi szónok közéleti szereplését általában az ún. Thukydides-testimonium alapján szokás megítélni. Antiphónt ezért tekintik mind a mai napig a nyilvánosságot kerülő konzervatív szónoknak, aki kiváló rétorikai képességeit felhasználva a háttérből irányította a demokratikus államrend megdöntésére törekvő oligarchikus csoportokat. Politikai fellépése, majd bukása nemcsak az utókor véleményét határozta meg, hanem befolyásolta az életmű szöveghagyományát, Antiphón mint szónok értékelését.

Ami a szónoki művészet kérdését illeti, Antiphón a közvélemény szerint a korai ékesszólás képviselője: az archaikus, „ékesszólás előtti” korban pedig a vitás ügyek rendezése során az ἄτεχνοι (“mesterségen kívüli”) bizonyítékok elsődleges, sőt, kizárólagos, ügyszó jelentőséggel bírtak, míg az érvelés, a szó ereje csak hosszú idő után, fokozatosan került előtérbe.

2. MÓDSZERTAN

Dolgozatomban először a történeti háttér, a szövevényes életrajzi hagyomány, az úgynevezett szofisztikus írások, valamint a töredékesen fennmaradt tárgyalótermi beszédek elemzésén keresztül igyekszem választ találni a szakirodalomban csak Antiphón-kérdés néven emlegetett problémakörre.

A továbbiakban az életmű gyilkossági ügyekben elhangzott beszédeivel kapcsolatos részletkérdéseket próbálom tisztázni, különös tekintettel a „mesterségen kívüli bizonyításra”.

Végül az attikai szónokok, köztük Antiphón kanonizálásának történetét kísérlem meg rekonstruálni. A kutatástörténetet nem önálló fejezetben tárgyalom, hanem az áttekinthetőség kedvéért az egyes témakörökhöz kapcsolódóan. Jelentőségénél jóval kisebb hangsúlyt kap Antiphón érvelési technikájának, stílusos sajátosságainak bemutatása: ez esetben olyan, a szakirodalomban többször is részletesen elemzett kérdéskör van szó, melyben újat mondani nehéz lenne. Munkám hangsúlyozottan történeti-filológiai szemléletű, irodalomelméleti megközelítést nem alkalmaz.

3. EREDMÉNYEK

Az **antik életrajzi hagyomány** részletes elemzése során a következő megállapításokra jutottunk:

(1): valamennyi darabja későn keletkezett, a többiek számára vélhetően forrásként szolgáló, legkorábbra datálható Pseudo-Plutarchost is mintegy ötszáz év választja el Antiphón működésétől. Ennek következtében

(2): a hagyomány erősen kontaminált, az adatok hitelessége kétes, az életrajzok legalább három különböző Antiphónt tárgyalnak. A zűrzavar oka részben abban keresendő, hogy

(3): a szerzők Antiphón műveit első kézből nem ismerték, a beszédekkel kapcsolatban többnyire beérik másodlagos közlésekkel (címek felsorolása, általános esztétikai értékelés – elsősorban Caecilius alapján). Tehát

(4): az életrajzi hagyomány elemzése önmagában nem elegendő ahhoz, hogy a rhamnusi Antiphónról elfogadható képet alkothassunk, a vizsgálatot ki kell terjesztenünk a testimoniumokra is.

Az antik **Antiphón-testimoniumok** elemzése az alábbi következtetések levonását tette lehetővé:

1): még a szeparatista jellegű testimoniumok is megerősítik, hogy a Kr. e. 5. században a szónok/logográfus és a szofista szakterület *általában* jelentős átfedésben van, amennyiben mindkettőre jellemző mind a szónoki képzés fontosságának felismerése, mind az ékesszólás módszeres művelése, mind a diszciplína díjazás fejében történő tanítása;

(2): fenti jellemzők *konkrétan* is kimutathatók a bizonyítottan a *rhamnusi* Antiphón működésével kapcsolatos *kortárs* testimoniumokban, amennyiben a *rhamnusi* Antiphón a kor kiemelkedő szónokaként működött (Thukydides), a *rhamnusi* Antiphón tanított rétorikát (Platón), a *rhamnusi* Antiphón busás javadalmazásért tevékenykedett (Aristophanész);

(3): a szeparatista vélemény kialakulásában *egyedülálló* szerepet játszó Xenophón-testimonium sajátos szóhasználatát nem szabad túlértékelnünk, amennyiben a „szofista” jelző megválasztásában nincs tudatos elkülönítő szándék, mert (a) Xenophón a jelzőhasználat kérdésében nem következetes, (b) ábrázolása szépirodalmi igényű, (c) a szóválasztás, valamint a bemutatott Antiphón-kép vonatkozásában erősen érződik Sókratés iránti elfogultsága, éppen ezért (d) visszaemlékezéseit nem tekinthetjük perdöntő történeti forrásnak,

már csak azért sem, mert (e) a leírásból kibontható adatok egyébként összeegyeztethetők a rhamnusi Antiphón működésével;

(4) az Antiphónra vonatkozó hagyomány a Kr. e. 4. század második felében látványosan megtörik, a hivatkozások a Kr. u. 1-2. századig szinte teljesen hiányoznak; ennek oka a négy század bukását követő súlyos megtorlás és az azzal járó kieroszakolt felejtés; a jelenség sajnálatos következménye, hogy a kései szerzők már nem ismerik az Antiphón-corpust, bizonytalanok a szerző személyével kapcsolatban;

(5) a *corpus Antiphonteumot* jól ismerő, szakértőnek tekinthető kései szerzőket (elsősorban a lexikográfus Harpokrationt) nem befolyásolja sem Xenophón, sem Hermogenés véleménye: kizárólag a rhamnusi Antiphón létezéséről vesznek tudomást.

Az ún. “szofisztikus iratok” (c csoport) elemzése a következő megállapításokat hozta:

(1): a ránk maradt szövegek csekély terjedelme és erősen romlott állapota, valamint a töredékek egymáshoz tartozásának bizonytalanságai nem teszik lehetővé, hogy az egyes művek gondolatmenetéről pontos képet alkothassunk, bár

(2): az *Igazságról* című értekezés feltehetően érintette a νόμος – φύσις ellentét párral kapcsolatos kortárs nézeteket, továbbá ismertette Antiphón saját kutatásain alapuló véleményét is.

(3): a rendkívüli gazdagságban olvasható értelmezési kísérletek ellenére nem látunk olyan elemet, mely ellentmondásban állna a rhamnusi szónok tevékenységéről alkotott képünk bármelyik részletével, sőt

(4): a nyelvi-stilisztikai elemzés is inkább alátámasztja, mint cáfolja a rhamnusi Antiphón szerzőségét.

Ami az Antiphón politikai meggyőződésével kapcsolatos véleményt illeti, a **törvényszéki beszédek** fennmaradt töredékei (b csoport) szolgáltak eligazításul:

(1): a szóban forgó ügyek változatossága (politikai vádirattól gyámügyi perekig), a nagyszámú közszereplő felbukkanása nem a világtól visszavonult elméleti szakember, hanem inkább az aktív életet élő hivatásos beszédíró képét erősíti, de

(2): Antiphón politikai meggyőződésének nyomait a beszédekben magukban nem látjuk egyértelműen kimutathatónak.

Összességében az önálló identitással rendelkező szofista Antiphón létezését elvetjük, a *corpus Antiphonteum* valamennyi darabját a rhamnusi szónok művének tekintjük.

Az egyes **gyilkossági beszédek** (a csoport) elemzése a kérdéses ügyek apróbb részleteire (gyilkossági törvény, eljárásjogi sajátosságok, a valószínűsége [εἰκός] alapuló érvelési stratégia) derített fényt. Ezek közül egyértelműen önálló eredménynek az alábbiakat tekinthetjük:

(1): a kézirati hagyomány által megőrzött sorrend a tetralogiákat (or. 2, 3, 4), vagyis a fiktív beszédcsoportot beékeli ténylegesen elhangzott perbeszéd (or. 1, 5, 6) közé; ha feltételezzük, hogy a jelen állapot tudatos szerkesztés nyomát őrzi, szerkesztőelvnek a beszédekben tárgyalt *ügyek típusát* tekinthetjük, vagyis minden tetralogiához (mintabeszéd) tartozik egy pár, egy tényleges perbeszéd.

A kapcsolatot az alábbi táblázat szemlélteti (zárójelben a megfelelő ügyállás [στάσις] megnevezése):

1. A méregkeverő mostoha	mérgezés (következtetés)
2. Első tetralogia	szándékos emberölés (következtetés): párja or. 5
3. Második tetralogia	nem szándékos emberölés (minőség): párja or. 6
4. Harmadik tetralogia	szándékos (vagy jogos?) emberölés (meghatározás)
5. Héródész meggyilkolása	szándékos emberölés (következtetés): párja or. 2

(2): az ἄτεχνοι πίστεις szókapcsolat hagyományos magyar fordítása („*mesterségen kívüli bizonyítékok*”) félreértésen alapszik, mivel az ide sorolt “bizonyítékok” vagy nem bizonyító erejűek (törvény, eskü), vagy ritkán fordulnak elő (szerződés), vagy egyik féltől sem vitatott állításokat igazolnak (tanúvallomás), vagy pusztán szóközi eszközként kerülnek említésre (kínvallatás, kihívás). Ezért megfelelőbbnek tűnik, ha a szókapcsolatot fordított jelzős szerkezetnek értelmezzük: „*a bizonyítási eljárás mesterségen kívüli részei.*”

(3): az ἄτεχος jellegű részek Antiphón gyilkossági ügyben elhangzott beszédeiben nem szerepelnek kirívó arányban; az ἄτεχνοι πίστεις semmiképpen nem számítanak ügydöntő bizonyítási módnak, felhasználásuk elsősorban az adott ügy jellegzetességeinek megfelelően történik, meggyőző erejüket pedig ἔτεχνοι bizonyítási eszközök segítik.

Az **attikai szónoki kánon** kialakulásáról a következőket állapítottuk meg:

(1): a görög irodalmi hagyomány a kezdetektől őrzi különböző listák (hét múzsa, kilenc bölcs stb.) nyomait.

(2): az alexandriai filológusok maguk is előszeretettel csoportosították különböző műfajokban az általuk kiválasztásra érdemesnek minősített szerzőket; „*kiválasztottak*” (ἐγκριθέντες) alkották a kilenc lírikus és a három tragikus kánonját; az alexandriaiak azonban elsősorban a költészet iránt érdeklődtek: foglalkoztak ugyan szónokokkal is, de ez irányú tevékenységük elenyésző és tévedésektől sem mentes.

(3): Cicero olvasta ugyan a számára elérhető attikai szónokokat, de a kánont nem ismerte. A görögökkel elsősorban stilisztikai szempontból, az asianista és atticista vita kapcsán, valamint gyakorlati szempontból foglalkozott: mi az, amit el tud lesni kiváló elődeitől.

(4): Cicero tekintélye és befolyása közrejátszott abban, hogy a görög anyanyelvű prózáírók maguk is foglalkozni kezdjenek az attikai ékesszólással; tevékenységük eredményeképpen számos, egyes szónokokkal vagy stilisztikai kérdésekkel foglalkozó értekezés látott napvilágot.

(5): a tíz, utánzásra érdemes szónokból álló listát, a kánont, a kalé aktéi Caecilius állította össze.

(6): A kánon újszerűsége a többi görög irodalomkritikust is hasonló lista összeállítására ösztönözte: a halikarnassosi Dionysios a saját szempontjai szerint szintén kidolgozott egy hatos kánont.

(7): Igazán ismertté és széles körben elterjedté azonban a Caecilius-féle kánon vált, köszönhetően elsősorban az őt követő és gyakorta idéző Pseudo-Plutarchosnak; miután Caecilius saját műve elveszett, éppen a pseudo-plutarchosi értekezés vált a későbbi nemzedékek, Quintilianus, Hermogenés, Phótiós és a többiek forrásává.

(8): Antiphón minden bizonnyal ugyanaz a Caecilius fedezte fel újra, akihez a kánon összeállítását kötik: ő volt az első, aki bizonyítottan ismerte az életművet (önálló munkát szentelt az elemzésének), ő számított az antikvítás egybehangzó véleménye szerint Antiphón szakértőjének. Antiphón vélhetően éppen azért került bele a kánonba, mert annak összeállítója, Caecilius magától értetődőnek tartotta, hogy kedves szerzőjét is beemeli a tízek közé.

4. A TÉMÁBAN MEGJELENT PUBLIKÁCIÓK

- Megjegyzések az Antiphón-kérdéshez. In: Horváth L. – Laczkó K. – Mayer Gy. – Takács L. (szerk.): *ΓΕΝΕΣΙΑ. Tanulmányok Bollók János emlékére*. Typotex, 2004, 685–692.
- Héródész meggyilkolása. Antiphón: V. beszéd. *Antik Tanulmányok* 50 (2006) 19–31.
- Egy gyilkosság története. In: Pap L. – Tapodi Zs. (szerk.): *Közösség, kultúra, identitás*. Kolozsvár, 2008, 57–67.
- Some Thoughts on the Fragments of Antiphon. *Acta Ant. Hung.* 48 (2008) 193–200.
- ΑΤΕΧΝΟΙ ΠΙΣΤΕΙΣ. In: Bangha I. – Mészáros T. (szerk.): *A Danubio usque ad Gangen. A 80 éves Vekerdi József köszöntésére*. Typotex – Eötvös Collegium, 2009, 108–115.
- Remarks on the Canon of the Attic Orators. In: A. Czeglédy – L. Horváth – E. Krähling – K. Laczkó – D. Á. Ligeti – Gy. Mayer (eds.): *Pietas non sola Romana. Studia memoriae Stephani Borzsák dedicata*. Typotex – Eötvös Collegium, 2010, 149–152.